

EESTI ARHEOLOOGILISTE KOLLEKTSIOONIDE KUJUNEMINE JA HETKEOLUKORD

Andres Tvaari, PhD, Tartu Ülikooli
arheoloogia kabineti vanemteadur

Sissejuhatus

Arheoloogilised leiud on juba esimeste kuriositeedikabinettide ja muuseumide tekkimise ajast alates olnud ihaldatud kogumisobjektiks. Enne arheoloogiatega seotud 19. sajandi esimesel poolel hinnati muinasesemetes eelkõige nende eriskummalisust, nende esteetiliselt ilu või otsest ainelist väärtust väärismetalli näol. Tegemist oli samalaadsete muuseumieksponaatidega kui ajaloolised relvad, kunstiteosed, võõramaised esemed või eriskummalised teokarbid.

Arheoloogiatega seotud edenedes muutusid aga arheoloogiliste kollektsioonide koostamise põhimõtted ja sellega seoses ka nende suhe muude muuseumikogudega. Arheoloogiliste kaevamiste meetodika arenedes ja täiustudes hakati talletama üha enam leide, sealjuures ka selliseid esemeid, mis ilma leiukontekstita mingit väärtust ei omanud. Arheoloogiliste leidude kogumisel ei olnud enam oluline nende kui esemete väärtus iseenesest, vaid neist sai peaaesjalikult allikmaterjal teaduslikule uurimistööle. Arheoloogiliste leidude leiukontekst hakkas omama tähtsust, leidudest sai lisaks kaevamisplaanidele, joonistele ja fotodele oluline osa arheoloogilistel kaevamistel kogutud teaduslikust informatsioonist. Seetõttu eraldati arheoloogilised kollektsioonid muuseumides juba 19. sajandi jooksul eraldi osakondadesse ja neid hakkas kogunema ka ülikoolide või muude teadusasutuste juurde.

Arheoloogiakogude spetsiifika nõuab enamasti kaevamisel saadud metall- ja orgaanilisest aineist leidude kiiret konserveerimist, sest keskkonnatingimuste muutudes algavad kiired lagunemisprotsessid. Juba konserveeritud leiud vajavad hoidlates pidevat jälgimist ning mõnikord ka täiendavat konserveerimist. Seetõttu on arheoloogiakogude säilitamiseks vajalikud spetsiaalseid säilitustingimused ja enamasti ka konserveerimisvõimaluste olemasolu kogusid säilitavas asutuses.

Arheoloogiliste kollektsioonide kujunemisest Eestis on seni kirjutatud vaid põgusalt ja möödaminnes Eesti arheoloogia arengut või mõne konkreetse muuseumi ajalugu käsitlevates uurimustes. Tänapäevaks on

Eesti teadusasutustesse ja muuseumidesse kogunenud juba kaugelt üle miljoni arheoloogilise leiu hõlmavad kollektsioonid. Seega on siinkohal igati põhjendatud anda ülevaade nende kogude kujunemisest ja hetkeolukorrast.

Baltisaksa periood

Esimesed kollektsionäärid

Huvi muististe vastu tekkis Baltimaade haritlaste hulgas 18. sajandi teisel poolel. See avaldus esmalt üksikute harrastajate kogumistegevuses – mitmesuguste kalme- ja juhuleidude, müntide, piltide, dokumentide ja nende koopiade kogumises ja säilitamises.

Üks esimesi selliseid kogujaid ja ühtlasi leidude publitseerijaid oli Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel (1737–1819). Juba 1780. aastaks oli Hupelil väike esemetekogu, mis moodustus Laiuse kihelkonnast Ripuka kivilalmest saadud leidudest (Hupel 1781, 228–229). Enda koostatud Riias trükitud Liivi- ja Eestimaa olusid ja ajalugu käsitlevates väljaandesarjades *Topographische Nachrichten* (1774, 1777 ja 1782) ja *Nordische Miscellaneen* (1781–1798) avaldas ta muu hulgas andmeid nii muinasleidudest kui ka mitmetest kinnismuististest.

Teine märkimisväärsem varajane ajalooliste materjalide ja muinasesemete koguja oli Vönnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körber (1770–1850). Temalt on säilinud ka tuhandeid lehekülgi pikk käsikirjaline pärand, mis käsitleb paljude Eesti linnuste ajalugu ja topograafiat (asub Eesti Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, reg 1950/37).

Õpetatud Eesti Seltsi ja Tartu Ülikooli arheoloogilised kogud

Arheoloogiline uurimistöo rajaneb peamiselt arheoloogilisel leiu- materjalil. Seepärast oli leiukollektsioonide tekkimine muinasteaduse arengu eelduseks. Sobivad tingimused avalike ja teaduslike arheoloogiliste kogude tekkimiseks kujunesid seoses teaduslike seltside asutamisega Balti provintssides 19. sajandi I poolel, millest esimene omalaadne oli 1815. aastal asutatud Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts (*Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*) Miitavis (Jelgavas) ja teine 1834. aastal asutatud Venemaa Balti Provintside

Ajaloo ja Muinasaja Uurimise Selts Riias (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga*).

Esimene ja tähtsaim sedalaadi selts tänapäeva Eesti alal oli Õpetatud Eesti Selts (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*), mis loodi Tartus 1838. aastal. Juba seltsi põhikiri nägi ette "eesti" muuseumi loomise. Õpetatud Eesti Selts (ÕES) asutas peagi oma muuseumi ja arhiivi, mille esimene koguhoidja, tollase ametinimetuse järgi konservator, kunstnik Friedrich Ludwig von Maydell (1795–1846) seati ametisse 1842. aastal (Moor 1938, 52). Muuseumikogude aluseks said E. Ph. Körberi kogud. ÕESi kogudesse jõudsid ka Hupeli kollektiooni jäänused (Hausmann 1898, 1). Seltsi asutajad Fr. R. Kreutzwald, anatoomiaproffessor A. F. v Hueck, kirikuõpetaja J. S. Boubrig jt kaevasad mitmetel kalmetel, kust saadud leiud andsid lisa seltsi arheoloogiakogule. 1859. aastal koosnes ÕESi muinasesemete ja käsikirjade kollektioon juba 7658 säilikut. Kuni 1860. aastani olid selle kogu hoiutingimused üpris kehvad – see asus eramaja kuuris, talli ja heinaküüni vahetus naabruses (Leppik 1999, 54).

Õpetatud Eesti Seltsi muinasleidudekogu jäi pikemaks ajaks üsna väikeseks ja kuna selle ülalpidamine üksnes nappide liikmemaksude varal ei olnud kindlustatud, asutas Fr. Kruse 1843. aastal ülikooli juurde Isamaaliste Muististe Keskmuseumi (*Central-Museum vaterländischer Alterthümer*). Pärast Fr. Kruse lahkumist ülikoolist 1853. aastal selle muuseumi väike kogu enam ei täienenud. 1859. aastal oli selles 2533 eset (Leppik 1999, 54). Ka seda kogu hoiti kehvades tingimustes ülikooli aula rõdul (Hausmann 1902, 128).

1859. aastal valiti ÕESi esimeheks professor Ewald Tobien (1811–1860), kes tegi ettepaneku ülikooli Isamaaliste Muististe Keskmuseumi ja ÕESi kogude ühendamiseks. 1860. aastal liidetigi ÕESi ja ülikooli arheoloogilised kogud ühiseks Isamaaliseks Muuseumiks (*Das vaterländische Museum zu Dorpat*), kusjuures mõlemad asutused jäid oma kogude valdajaiks. Ühendamise järel paigutati muuseum 1861. aastal ülikoolile kuuluvasse majja Suurturu ja Rüütli tänava nurgal (praegu Raekoja pl 6), kus see paiknes kuni 1921. aastani.

1860. aastatest alates hakkas kogu kiiresti kasvama. Eriti palju uusi esemeid saadi juurde 1870. aastatel, mil muinsushuviline krahv Carl Georg von Sievers (1814–1879) peamiselt Põhja-Lätis mitmeid kalmeid kaevatas. Pärast kollektioonide ühendamist tegi suure töö kogude korrastamisel joonistusõpetaja Hermann Eduard Hartmann (1817–

1881), kes oli pikaaegne ÕESI konservator (1857–1880). Tema koostatud ühendatud muuseumikogude illustreeritud kataloog avaldati 1871. aastal ÕESI Toimetiste sarjas (Hartmann 1871). See oli esimeseks sellelaadseks väljaandeks Eestis. Võib ka öelda, et selleks ajaks oli ÕESI muuseum suurim ja korrastatuim arheoloogiakollektsioon kogu Baltimail (Moora 1938, 53). Rõhuva enamuse ÕESI kollektsiooni kuulunud esemetest moodustasid tollal arheoloogilised leiud. Teine kogude kiirema kasvamise periood oli vahetult enne 1896. aastal Riias toimunud X ülevenemaalist arheoloogiakongressi, mil kaevati hulgaliselt muistiseid, et saada esemeid kongressi ajal korraldatud näituse jaoks.

Seltsi kollektsioon täienes kuni Esimese maailmasõjani. Aastatel 1914–1918 ÕES ei tegutsenud, isegi seltsi ruumid, kus kogud paiknesid, olid ülikooli valitsuse korraldusel kinni pitseeritud ja avati alles Saksa okupatsiooni ajal 1918. aastal. Samal aastal Saksa armee Tartust lahkumise või sellele järgnenud bolševike võimu perioodil läks kaduma osa väärtuslikematest müntidest (Tender 1938b, 46), kuid muud kogud säilisid kadudeta, kuni Eesti väed 1919. aasta jaanuaris Tartu vabastasid.

Eestimaa Provintssiaalmuuseum

Eestimaa kubermangus sai muinasteaduse-alase tegevuse keskuseks 1842. aastal Tallinnas asutatud Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Estländische Literarische Gesellschaft*). Võrreldes Õpetatud Eesti Seltsiga, mille asutajate hulgas oli ka eesti päritoluga haritlasi, oli Eestimaa Kirjanduse Ühing kogu oma tegevuse vältel puhtalt baltisakslastest liikmeskonnaga ja baltisaksameelne (samas ka riigitruu) organisatsioon. Muuseumi asutamine oli sätestatud juba selle ühingu põhikirjas ning vastavalt sellele hakatigi kohe koguma ajaloo, kunsti ja loodusega seonduvat materjali (Kuldna 2002, 12). Kujunevate kogude eest asus esimesena hoolitsema muuseumi alusepanija, Eestimaa kubermangu prokurör Carl Julius Albert von Paucker (1798–1856).

Alates 1843. aastast paiknes Eestimaa Kirjanduse Ühing (EKÜ) koos varadega kubermangugümnaasiumi (praegu Vene 22) taga asunud, koolikolleegiumile kuulunud linnamüüriäärses majas, kus ühingu kättes oli neli tuba. Neist ühes asus raamatukogu ja teises – saalis, kus korraldati ka koosolekuid – muuseum. Arendama hakati seda õieti alles 1856. aastast, kui soetati kolm suurte klaasustega kappi (Kuldna 2002, 13). 1860. aastate alguseks kujunes ka arheoloogiakogu, kus mai-

niti 100 leiunumbrit, sealhulgas “paar väga väärtuslikku sõjakirvest”, pronksist ja hõbedast ehteid, relvi jne (Kuldna 2002, 13).

Kasvavad kogud viisid kirjandusühingu liikmed mõttele kujundada se-
nine muuseum omaette üksusena tegutsevaks provintsiaalmuuseumiks, mille tööd juhitakse põhikirja alusel muuseumiseltsi poolt, kuid endiselt EKÜ egiidi all. Senisest suletud institutsioonist pidi saama avalikkusele suunatud üldhariv asutus (Kuldna 2002, 14). Eeskujuks oli muuhulgas 1852. aastal asutatud Saksa Rahvusmuuseum Nürnbergis (Jordan 1892, 30). Eestimaa Provintsiaalmuuseum loodigi 1864. aastal. Juba samal aastal kolis vastloodud muuseum Kanuti gildi hoone teisele korrusele Pikal tänaval, kus avati ka avalik ekspositsioon (Kuldna 2002, 17).

Pärast väljapanekute avamist külastajatele hakkasid kogud kiiresti kasvama. 1875. aastal jõuti trükkis avaldada muuseumi kataloog, mille koostajateks olid gümnaasiumi ülemõpetaja, muuseumi eestseisuse liige Gotthard Johann von Hansen ja konservaator Paul Eduard Jordan (Hansen 1875). Järgmine kirjeldus kogudest avaldati P. E. Jordani poolt 1892. aastal koostatud EKÜ tegevuse ülevaates (Jordan 1892). Selle andmetel olid Eestist pärit arheoloogilised leiud koondatud kahte fondi – *Balti provintside kiviaja esemed ja kodumaised esemed*. Lisaks oli eraldi numismaatikafond.

Arheoloogia- ja numismaatikafondid kasvasidki kõige jõudsamini, neid kasutati ka kõige intensiivsemalt nii uurimistöös kui ka näitustel. Arheoloogiafond kasvas esialgu annetustena saadud juhuleidude arvel. Mõni kollektsioon omandati ostu teel, näiteks 1896. aastal Jaan Jungi kogu, mille ta oli koostanud seoses kinnismuististe registreerimisega. Ka numismaatikafond kasvas järjepidevalt nii üksik- ja aardeleidude kui ka lisandunud kollektsioonide näol. 1895. aastast hakkas muuseum tegelema ka arheoloogiliste väljakaevamistega. 1894. aastal tööle asunud konservaator Axel von Howen alustas arheoloogiakogu läbitöötamist, hakates üles märkima ja välja selgitama ka esemete leiu-kohti. Enne teda oli materjal liigitatud eeskätt tüpoloogiliste tunnuste järgi. Küllap tingis suurema põhjalikkuse ka 1896. aastal Riias X ülevenemaalise arheoloogiakongressi puhul korraldatud suur näitus, kus Provintsiaalmuuseumgi osales (Kuldna 2002, 24–25).

Kardinaalsed muutused muuseumis toimusid 1911. aastal, mil EKÜ omandas krahv E. Ungern-Sternbergi endise aadlipalee Tallinnas Toompeal Kohtu 6 ning muuseum koliti sinna üle. Sellega paranes muuseumi olukord oluliselt – uues ekspositsioonis leidsid koha ka

arheoloogilised leiud. 1911. aastal pärast A. v Howeni surma asus uueks konservaatorigks ajalooõpetaja Artur Leopold Spreckelsen (1864–1939), kes jätkas ja süvendas oma eelkäija suunda, sh arheoloogiakogude läbitöötamist. Arheoloogia kõrval kujunes tema lemmikalaks numismaatika. A. Spreckelsen ja praost ning ajalooouuriija Rudolf Winkler sooritasid ka mitmeid arheoloogilisi kaevamisi. Alates 1912. aastast võttis kaevamistöödest osa ka dr Adolf Friedenthal (1874–1941). Need tööd kasvasid tublisti arheoloogilisi kollektsioone.

1914. aastal alanud Esimene maailmasõda tõi kaasa järsu languse baltisaksa kultuurielus. Põhjuseks oli uus venestamise pealetung. Näiteks 1915. aastal esitati nõue pidada muuseumi arvelevõturaamatut vene keeles. Tõsine oht tõusis Provintsiaalmuuseumi kohale 1917. aastal, kui seoses rinde lähenemisega algas evakueerimislaine ja Tallinna Evakueerimiskomisjon pöördus EKÜ poole, nõudes sõja eest Venemaale viidavate riiklikku ja ühiskondlikku tähtsust omavate varade nimekirja. Kuid muuseum jättis iseteadvalt nii sellele kui ka hilisemale meeldetuletusele vastamata ja Eestile hinnalised kollektsioonid säilisid (Kuldna 2002, 40).

Kohalikud baltisaksa ajalooseltsid ja nende muuseumid

Tartu ja Tallinna keskselmate teadusseltside kõrvale tekkis 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel kümnendil kohalikke baltisaksa ajalooseltse, kes algusest peale hakkasid tegelema muinasesemete kogumise ja muuseumitegevusega.

Vanimaks kohalikuks baltisaksa ajalooseltsiks oli 1862. aastal asutatud Narva Vanaaja Uurimise Selts (*Narvasche Alterthums-Gesellschaft*). Seltsi juurde rajati samal aastal ka Eesti esimene kohamuuseum, kuid selle tegevuse põhirõhk oli ajaloolise aja eksponaatide kogumisel ja arheoloogilisi leide kogunemise muuseumisse väga vähe.

Järgmine baltisaksa kohalik ajalooselts asutati 1865. aastal Saaremaal Kuressaares (*Verein zur Kunde Oesels*), mille juurde loodi kohe ka muuseum. Suured teened seltsi asutamisel ja arendamisel olid Kuressaare Gümnaasiumi klassikaliste keelte õpetajal Jean Babtiste Holzmayeril (1839–1890), kes juhtis muuseumi selle asutamisest kuni oma surmani. Tema poolt läbiviidud arheoloogilistel kaevamistel saadud leiud panidki aluse muuseumi kogudele. Holzmayeri surma-aastal oli muuseumis juba 1163 arheoloogilist eset ja 1877 münti, neistki suurem

osa oli pärit muinasaegsetest mündiaaretest (Püüa 2003, 49). Esialgu paiknesid muuseumi kogud seltsi liikmete kodudes, seejärel raekojas ja Kuressaare Gümnaasiumi ruumides. 1892. aastal asus muuseum Kuressaare linnusesse, kus see ka publikule avati (Püüa 1995).

1877. aastal loodi Viljandis kohaliku baltisaksa seltskonna algatusel Viljandi keskaegse ordulinnuse väljakaevamiseks vastav komitee (*Ausgrabungscomité*), mis aastatel 1878 ja 1879 korraldas Viljandi lossivaremetes suuremahulised väljakaevamised. Pärast kaevamisi võtsid komitee juhttegelased suuna arheoloogilistelt kaevamistelt mitmekesisemale tegevusele. Nii asutati 1881. aastal Viljandi Kirjanduslik Selts (*Felliner litterarische Gesellschaft*), mille üheks osaks sai Viljandi linnuse leidudest alguse saanud muuseum, kuhu hakkas tasapisi annetuste näol kogunema ka muid esemeid, peamiselt münte. Muuseumi säilitustingimused olid esialgu kehvad – kuni 1892. aastani olid kogud kuhjatud kohaliku maagümnaasiumi ühte tuppa. Alles 1892. aastal sai muuseum kasutusele terve maagümnaasiumi hoone tiiva, mis võimaldas kogusid ka eksponeerida. 1890. aastatel täienes see kollektsioon mitmete arheoloogiliste kaevamiste leidudega, mida Viljandis või selle ümbruses sooritasid Tartu Ülikooli ajaloo professor Richard Hausmann, kohtuhärra Otto von Wahl ja kunstiajaloolane Karl von Löwis of Menar. Viljandi Kirjandusliku Seltsi muuseumi tegevus jäi siiski asjaarmastajalikuks. Näiteks esimene muuseumikogude kataloog saadi valmis alles 1912. aastaks (Vislapuu 1998, 4–12).

1896. aastal asutati Pärnu Muinasuurimise Selts (*Alterthumforschende Gesellschaft zu Pernau*), mille valdusse hakkas tänu seltsi liikmete poolt teostatud väljakaevamistele kogunema ka esemekollektsioon (Põltsam 1997). Muuseumi arheoloogiakogud täienesid aga eelkõige Pärnu jõe põhjast leitud arvukate kiviaegsete esemetega, mis saadi kingituseks kohalikelt muinsushuvilistelt kollektsionäridelt, kes ise ka muuseumi töös osalesid. Nende tegevusel oli tähtis roll eeskätt Eesti kiviaja uurimisel. Neist üks aktiivsemaid oli Väandra arst Martin Bolz (1868–1917), kes kogus peamiselt Pärnu- ja Viljandimaalt umbes 500 muinaseseme suuruse enamjaolt kivikirveid ja -talbu sisaldava kollektsiooni (Kriiska 1997, 27–28). Bolz avaldas ka oma kollektsiooni kataloogi (Bolz 1914). Pärnu loomaarsti ja tapamaja direktori Eduard Glücki (1866–1918) kogust enamus, 774 kiviaegset eset, oli leitud aastatel 1904–1905 Pärnu jõe põhjast kruusa kaevates (Kriiska 1997, 25–27). Ka Glück avaldas nimekirja oma kogust koos ülevaatega kiviajast

(Glück 1906). Kolmas märkimisväärsem kollektsionäär Pärnus oli linnaametnik Friedrich Rambach (1853–1916). Tema kogus oli enam kui 500 kiviaegset luu- ja kivieset, mis olid korjatud enamasti Pärnu ja Reiu jõe kallastelt (Indreko 1926). Pärnu Muinasuurimise Seltsi liikmete kogumistöö tulemusel oli 20. sajandi teiseks kümnendiks Pärnus Eesti kõige esinduslikum kiviaja esemete kogu (üle 1800 leiu), mis sai Pärnu Muuseumi kollektsiooni osaks.

1892. aastal asutasid Paide seltskonnategelased Torniehituskomitee, mille eesmärgiks oli restaureerida Paide keskaegse ordulinnuse Vallitorn. Sellega seondusid väljakaevamised Vallimäel ja Paide ümbruse muinaskalmetel, mille käigus kogunes arheoloogilisi leide. Kartus, et leiud lähevad kaduma, viis 1904. aastal Järvamaa Muinasasjade Alalhoidmise Seltsi (*Gesellschaft zur Erhaltung Jerwscher Alterthümer*) asutamiseni. Paide linn andis kogude hoidmiseks ja kooskäimiseks tasuta kasutada ruumid linna tütarlastekoolis, kus 1905. aastal avati ka püsinäitus.

Baltisaksa ajalooseltside teema kokkuvõtteks võib öelda, et need seltsid pühendusid Eestis 19. sajandil poliitilises, kultuurilises ja majanduslikus mõttes valitseval positsioonil olnud vähemuse identiteedi loomisele ja taastootmisele. Enamikul sellistel seltsidel oli oma muuseum, mille ümber keerles ka muu tegevus. Heaks näiteks on kas või suurim ja olulisim baltisaksa muuseum – Eestimaa Kirjanduse Seltsile kuulunud Provintsiaalmuuseum.

Eesti Rahva Muuseum

19. sajandil kujunes eesti rahvusteadlikkus, toimus nn rahvuslik ärkamine. Sellega seoses kujundati ka eesti rahvuslik ajalookäsitlus. Seepärast ongi loomulik, et 19. sajandi lõpus tõusis päevakorda eesti talupojakultuuriga seonduva ainelise pärandi kogumine ja populariseerimine. Alguses tekkis erinevaid kollektsioone eesti seltside juurde. 1894. aastal loodi ÕESI juurde Eesti Etnograafiline Muuseum. 1883. aastal asutatud Eesti Üliõpilaste Seltsi juurde loodi 1903. aastal Eesti Muuseum. 1904. aastal rajati Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juurde käsitöömuuseum, mis keskendus rahvakunsti kogumisele.

Peagi leidsid nende seltside juhtivtegelased, et rahvusliku pärandi kogumistöö on vaja koondada ühe organisatsiooni juhtimise alla. Nii hakati 1907. aastal organiseerima eesti rahvuslikku muuseumi.

1909. aastal saadigi Liivimaa kindralkubernerilt luba Tartus Eesti Rahva Muuseumi Seltsi asutamiseks.

Eesti Rahva Muuseum (ERM) keskendus eelkõige etnograafilise ja kultuuriloolise materjali ning suulise rahvapärandi kogumisele. Kuigi Muuseumi Seltsi esimesel tegevliikmete koosolekul otsustati arheoloogiliste leidude kogumisest ÕESi kasuks loobuda (Leinbock 1934, 7), kogunes ERMi rohkesti arheoloogilisi leide nii ostude kui kingituse-na – ainuüksi kivist kirveid oli ligemale 60. Kõige hoogsam oli kogumistöö aastatel 1911–1915, sõjaajal see soikus. Võrreldes etnograafiliste esemete hulga oli muuseumi arheoloogiakogu väike.

Esiialgu olid muuseumi kogude säilitus- ja eksponeerimistingimused nigelad – paar tuba Vanemuise uue teatrihoone kolmandal korrusel. Aastatel 1912–1922 paiknes Eesti Rahva Muuseum Tartus Gildi 8 hoonel neljandal korrusel, mis sobis muuseumi vajadusteks halvasti ning kus etnograafilise materjali kõrval olid eksponeeritud vaid üksikud muinasleiud ja vanemad relvad (Leinbock 1934, 30). Eriti kriitiliseks muutus olukord Esimese maailmasõja päevil, mil samasse hoonesse paigutati ka sõjaväekasarmu. 1917. aastal puhkes muuseumi majas isegi väike tulekahju, millest muuseum õnneks pääses (Kaalep 2001, 15).

Erinevalt baltisaksa muuseumidest, kes Esimese maailmasõja ajal Saksa vägede lähenedes oma kogude evakueerimist Venemaale vältida püüdsid, töötasid Eesti Rahva Muuseumi tegelased aktiivselt selle nimel, et kogusid Peterburisse evakueerida. Sellest ei tulnud aga rahaliste vahendite puudusel midagi välja (Kaalep 2001, 15–17). Kogemused Tartu Ülikooli Venemaale evakueeritud varadega, mida Nõukogude Venemaa hiljem Eestile ei tagastanudki, näitavad, et ERMi kogude evakueerimise ebaõnnestumine oli siiski kasulik.

1920.–1930. aastad

Tartu Ülikooli Arheoloogia Muuseum

1921. aastal moodustati Tartu Ülikooli arheoloogia õppetooli juurde Arheoloogia Kabinet keskse uurimisinstituudina ja Arheoloogia Muuseum varasema Ülikooli Isamaalise Keskmuuseumi kogude baasil, mille lisaks deponeeriti siia ÕESi arheoloogilised kogud. Kuni 1921. aastani oli uude muuseumi kogutud 9983 eset (Indreko 1937, 110). Arheoloogia Muuseumi kogudesse deponeeriti 1920. aastate esimesel poolel ka Eesti Rahva Muuseumi (mis nüüd täielikult spetsialiseerus etnograafilise ja kultuuriloolise ainese kogumisele), 1919. aastal asutatud Tallinna Eesti Muuseumi¹ ja osalt Kuressaare Muuseumi arheoloogilised kolleksioonid (Moora 1930, 36).

Kolleksiooni asukohaks said Arheoloogia Kabineti ruumid Aia (nüüd Vanemuise) tänava õppehoones. Esemed paigutati kappidesse ja vitriinidesse perioodide ja muistiselike kaupa (vt foto). Kogudes orienteerumiseks koostas Tallgren nii eesti- kui ka saksakeelse trükitud muuseumijuhi (Tallgren 1923; 1924). Pärast Tallgreni naasmist Soome 1923. aastal hakkas Arheoloogia Muuseumi tööd juhtima H. Moora.

Kuna senised muuseumi kogud olid kasvanud juhuslike leidude läbi (enamasti Tartu ümbrusest), siis osutus 1920.–1930. aastatel paratamatuks andmete kogumine kogu Eesti kohta, hakati kaevama plaanikindlalt (Indreko 1937, 110). Enamik uuest leiumaterjalist saadigi just Arheoloogia Kabineti oma kaevamiste kaudu. Alates 1925. aastast anti siia kui arheoloogia-alasesse keskmuuseumisse üle ka muinasvarade kaitse seaduse põhjal riigile antud juhuleiud. 1939. aastal, mil baltisakslased vastavalt Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud salapaktile Baltimaadest lahkusid, täienes kogu ka mõne baltisakslastele kuulunud kolleksiooniga. Ümberasujad pidid need vastavalt muinsuskaitse seadusele enne Saksamaale lahkumist Eesti riigile loovutama.

Arheoloogiliste kaevamiste korraldamine Eestis ja leidude säilitamine oli tollal eelkõige TÜ Arheoloogia Kabineti ülesanne. Näiteks selle kohta on 1933. aastal sätestatud haridus- ja sotsiaalministri juhend arheoloogiliste leidude säilitamise kohta (Hariduse- ja sotsiaalministri juhtnõõrid... 1933)². Esiajalooliste leidude keskseks hoiukohaks määrati TÜ Arheo-

¹ Oli välja kasvanud endisest Eesti Rahva Muuseumi Tallinna osakonnast.

² Tähelepanuväärne on, et sedalaadi määrus peeti vajalikuks kehtestada üksnes esiajalooliste (kuni aastani 1250 pKr) leidude osas.

Arheoloogiakogud Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti ruumides Tartus, Aia (nüüd Vanemuise) tänaval. Foto AI arhiivist.

loogia Kabinet, kus pidi peetama inventariraamatut kõigi riigile kuuluvate leidude üle.

ArheoloogiaMuuseumi kolleksioon oli suurim arheoloogiakogu Eestis ja kasvas kõige jõudsamini. 1931. aasta alguseks olid Tartusse koondatud 2742 peanumbri³ suurused (umbes 20 000 eset) Eestist ja osalt ka Lätist jm kogutud leiukolleksioonid (Moor 1930, 36). 1937. aastaks oli esemete hulk juba 26 173 ehk kolmekordne 1921. aastaga võrreldes (Indreko

1937, 110). 1940. aasta aprilliks oli peanumbreid kogunenud juba 3868. Arheoloogia Muuseumile hangiti ka põhilisemad vahendid leidude konserveerimiseks (Moor 1930, 36). Kirjeldatud töö tulemusena oli Arheoloogia Muuseumis 1920.–1930. aastatel Eesti kõige paremini korrastatud arheoloogiakolleksioon. Suurema osa tööst kogudega tegi ära M. Schmiedehelm, kes alates 1924. aastast oli Arheoloogia Kabineti

³ Ühe peanumbri all võib Eesti arheoloogiakogudes olla vaid üks ese (näiteks juhuleid) või kõik ühe muistise kaevamisel saadud leiud. Kuna ka alanumbreid on arheoloogilistele leidudele antud erinevalt (mõnikord on nummerdatud jooksva numeratsiooniga kõik leiud, teinekord vaid ühest kihist/korrisest ja ruudust pärit leiud, mõnel juhul on nummerdatud vaid ilmekamad savinõukillud), on leidude koguarvu kohta võimalik anda vaid hinnang.

ja Muuseumi konservator, enne teda – aastatel 1923–1924 – oli sellel ametikohal lühemat aega ka H. Moora.

1920.–1930. aastatel oli materiaalsete võimaluste kasinuse tõttu arheoloogilisi leide võimalik eksponeerida vaid vähesel määral. Esimene väljapanek pandi üles Arheoloogia Kabineti ruumides juba 1923. aastal. Esimene avalik muinasteaduslik püsinäitus avati Eesti Rahva Muuseumis Raadil 1927. aastal kahes toas alalise etnograafianäituse sissejuhatava osana. Abiks arheoloogianäitusega tutvumisel koostas H. Moora põhjaliku näitusejuhi (Moora 1927). 1936. aastal korraldati Tallinnas paaril eelneval aastal Eesti muinaslinnustel läbiviidud kaevamiste tulemuste põhjal näitus *Muinas-Eesti*, mida külastas 25 000 inimest (Indreko 1937, 112). Sel puhul oli H. Moora koostanud ka näituse juhi (Moora 1936). 1937. aastal oli sama näitus väljas Tartus (Jaaniits 1995, 33).

Õpetatud Eesti Seltsi mündikogu

Lisaks arheoloogilistele ja etnograafilistele kolleksioonidele oli ÕES kogunud ka arvestatava suurusega mündikogu, kuhu kuulus ka mitmeid Eesti alalt leitud muinas- ja keskaegseid mündiaardeid. ÕESI müntidega koos hoiti 1860. aastast alates ka ülikoolile kuuluvaid endise Isamaaliste Muististe Keskmuuseumi 3790 münti, milles kahjuks suur osa oli ÕESI müntidega segi läinud (Schmiedehelm 1932, 224). 1898. aastal kingiti Õpetatud Eesti Seltsile ka suletud Eesti Kirjameeste Seltsi 4010 mündist koosnenud kogu (Tender 1938b, 46).

Mündikogu hooldajaiks olid ÕESI konservatorid. Spetsiaalne mündikonservatori ametikoht loodi 1887. aastal, kus asus esimesena tööle ajalootudeng C. Duhmberg (Tender 1938b, 46). 1890. aastateni oli kolleksioon kogunenud täiesti juhuslikult, kuid aastatel 1899–1919 ÕESI konservatoriks olnud E. Frey süstematiseeris kolleksiooni uuesti. Kolleksiooni hakati kavakindlalt hankima eelkõige Vana-Liivimaa ja Vene münte. Mündikogu süstemaatiline kataloog koostati alles 1906. aastal (Molvõgin 1994, 9), tollal oli selles 8015 numbrit münte⁴ (Tender 1938a, 45).

1919. aastal pani tervislikel põhjustel ameti maha mündikonservator E. Frey. Tema kohale valiti kooliõpetaja H. Laakmann (Tender

⁴ Müntide arv oli mõnevõrra suurem, sest ühe numbri all oli sageli mitu münti.

1938b, 46). Pärast seda, kui ÕES oli 1921. aastal oma arheoloogilise kollektiooni deponeerinud Tartu Ülikooli Arheoloogia Muuseumile, jäi seltsile alles üksnes mündikogu, mida 1920. aastatel peaaegu ei täiendatudki.

1930. aastal seadis ÕES eesmärgiks arendada oma mündikogu baasil välja Eesti-keskne mündikabinet. Selle eesmärgid olid sõnastatud 1932. aastal vastuvõetud ÕESi mündikabineti kodukorras. Selle järgi oli mündikabineti ülesandeks:

1. Koondada ja säilitada Eestis avastatud mündileide.
2. Süstemaatiliselt koguda
 - a. Eesti alal või selle jaoks valmistatud või seal käibinud münte ning muid rahamärke ja nende asendajaid.
 - b. Eesti alal või siinsete isikute ja sündmuste kohta löödud medaleid, mälestusmünte ja märke.
 - c. Korraldada need vastavalt teaduslikele nõuetele ning võimaldada nende kasutamist teaduslikuks otstarbeks (Tender 1938a).

1935. aastal oli ÕESi mündikogus kokku 14 000 münti ja 700 medali (Tender 1938a, 46). Kokkuleppel haridusministeeriumiga sai ÕESi mündikogu endale 1935. aastal riikliku mündikabineti ülesanded (Haridus- ja sotsiaalministri juhtnõõrid... 1935). Sellesse deponeeriti ka vastavalt muinasvarade kaitse seadusele riigile antud mündileiud, mille suurus 1935. aastal oli juba 16 000 münti. Samal aastal deponeeris oma 25 000 münti mündikabinetti ka Eesti Rahva Muuseum. Nii moodustus ligikaudu 60 000 mündist koosnev kollektsioon (Tender 1938a). Hoolimata riikliku mündikabineti staatusest, paiknes kogu see rikkus kitsastes oludes ülikooli Vanemuise tänava õppehoones Arheoloogia Kabineti tööruumides (Tender 1938b, 48). Mündikabineti hoidjaks oli alates 1929. aastast Tartu linnaarhivaar Erik Tender (Moora 1938, 53).

Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (end. Provintsiaalmuuseum)

Eesti Vabariigiga algas uus etapp Provintsiaalmuuseumi tegevuses. Sõja-aastatel pealesunnitud vaikelu järel alustas EKÜ oma tegevust praktiliselt uuesti, pärast seltsi uue põhikirja registreerimist 1919. aastal. Muuseum säilitas esialgu oma endise nimetuse *EKÜ Provintsiaalmuuseum*, kuid 1926. aastast sai ametlikuks nimeks *Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (end. Provintsiaalmuuseum)*.

Üldiselt oli kogu EKÜ tegevus 1920. aastate algupoolel tagasihoidlik. Liikmete arv oli langenud ligemale poole võrra ja kimbutas rahanappus. Kuna saksa seisuslikelt korporatsioonidelt enam toetust ei saadud, tuli otsida uusi sissetulekuallikaid, eelkõige püüti tulutoovalt majandada oma esinduslikku hoonet. Suurt saali üüriti välja mitmesuguste ürituste korraldamiseks. See sundis ühingu ja ka muuseumi tegevust kokku tõmbama ning ruume ümber paigutama. Endistest tegevusala-dest säilis arheoloogiliste kaevamiste läbiviimine, mida sõjast tingitud vaheaja järel püüdsid jätkata muuseumi konservator A. Spreckelsen ja 1934. aastast tema ametikohale asunud A. Friedenthal.

1925. aastal trükitud A. Spreckelseni koostatud lühikesest muuseumijuhist selgub, et väljas olid ka arheoloogiliste kaevamiste materjalid ja maaleiud 13.–15. sajandist. Kuna juba Esimese maailmasõja eel-dest ajast pärineva ekspositsiooni ülesehitus polnud enam ajakohane ega vastanud teaduslikele nõuetele, muutus mõödapääsmatuks selle ümberkorraldamine. Vajalikke juhiseid saadi Königsbergi organi-satsioonilt *Ost-preussischer Freundeskreis der Deutschen Akademie*. Danzigi arheoloogiaprofessor M. La Baume osavõtul korraldati 1932. aastal ümber EKÜ muuseumi arheoloogiline väljapanek, lähtudes en-disest kindlamalt kronoloogilis-temaatilisest põhimõttest, koondades väljapanekud perioodide kaupa (Kuldna 2002, 47).

1920.–1930. aastate EKÜ muuseumi kogude juurdekasvust olid esi-kohal just arheoloogilised mündi- ja aardeleiud. Silmapaistvad olid ka keraamikaleiud nooremast kiviajast Jägala linnuselt, kus aastail 1920–1923 kaevasad A. Spreckelsen ja A. Friedenthal. Kildudest rekonstruee-ritud savinõu oli kaua aega muuseumi põhiexpositsioonis (Kuldna 2002, 50).

1920. aastatel alustas EKÜ muuseum rahalistes raskustes ja pidi baltisaksa ühiskondliku organisatsioonina tegutsema vaatamata ees-ti avalikkuse umbusule ja kohati vaenulegi. 1930. aastate teisel poolel saavutati juba stabiilne areng, mis katkes 1939. aastal, kui Molotov-Ribbentropi pakt tegi lõpu siinsele baltisaksa vähemusele ning selle institutsioonidele. Lõplikult katkes muuseumi tegevus 1940. aastal, kui see pärast Nõukogude okupatsiooni riigistati ja varad eri muuseumide vahel laiali jaotati.

Kui enne Esimest maailmasõda oli Eestimaa Provintσιαalmuuseum olnud Eesti ala parim muuseum, siis omariikluse ajal jäi see Eesti Rahva Muuseumist ja Tartu Ülikooli Arheoloogia Muuseumist

museoloogilises mõttes märgatavalt maha. Põhjuseks oli ilmselt see, et oma varasemad positsioonid kaotanud baltisaksa vähemusrahvuse institutsioonina oli EKÜ muuseumil Eesti rahvusriigis raskem toime tulla kui eesti rahvuslikel ja riiklikel institutsioonidel.

Kohalikud muuseumid

Seoses Eesti iseseisvumisega ja poliitilise võimu üleminekuga baltisakslastelt eestlastele jäi kiratsema enamik kohalikke baltisaksa ajaloo-seltse ja nende muuseume. 1920.–1930. aastatel kohamuuseumide tegevus siiski ei hääbunud ning mitmel pool hakkasid baltisaksa seltside asemel muuseumitööd korraldama eesti seltsid.

Paide Muinasasjade Alalhoidmise Selts lõpetas 1926. aastal tegevuse ja selle muuseum anti üle Eestimaa Kirjandusühingule, kes moodustas sellest EKÜ muuseumi filiaali. See avati külastajatele 1930. aastal ja tegutses kuni 1940. aastani (Kuldna 2002, 45).

Kuressaares jäi Esimese maailmasõja aastatel muuseumitöö soiku ning paljud eksponaadid ja inventarinimekirjad hävisid (Pesti 1995, 98). 1922. aastal ei õnnestunud Saaremaa Uurimise Seltsi liikmetel oma seltsi registreerida ja järgmisel aastal lõpetas see ametlikult tegevuse (Püüa 1995, 93). Kuressaare loss koos säilinud muuseumieksponaatidega oli antud 1920. aastal vastavalt Eesti Vabariigi seadustele rüütelnonnalt Saaremaa maavalitsusele (Pesti 1995). Saaremaa Uurimise Seltsi arheoloogilise kollektsiooni peamine osa (2538 eset) deponeeriti 1920. aastate alguses Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabinetti. Saaremaa Muuseum jätkas maavalitsuse ja hiljem Kuressaare linnavalitsuse alluvuses küll tegevust, kuid uusi arheoloogilisi leide 1920.–1930. aastatel muuseumi juurde ei tulnud. 1935. aastal oli Saaremaa Muuseumi arheoloogiakogus vaid 350 säilikut, mis valdavalt pärinesid Saaremaa Uurimise Seltsi kogudest (Püüa 2003, 56).

Ka Viljandi Kirjandusliku Seltsi tegevus vähenes Esimese maailmasõja eelsega võrreldes tublisti. 1920. aastate alguses oldi sunnitud loobuma endistest ruumidest ja kogude pärast vaieldi 1920. aastal loodud Viljandi Muuseumiühinguga. Kirjanduslik Selts suutis siiski tõestada oma omandiõigust kogude suhtes. Esimese maailmasõja eelne tegevusmaht seltsis aga enam ei taastunudki. Suurimaks saavutuseks jäi muuseumi avamine seltsi esimehe insener Friedrich Werncke eramajas ja endises kasiinohoones 1927. aastal. 1929. aastal loodi Viljandis veel

Viljandi Kodu-uurimise Selts. Ka see seadis oma eesmärgiks Viljandisse muuseumi loomise, mis õnnestuski 1936. aastal, mil avati ekspositsioon (Vislapuu 1998, 13–15). 1935. aastal anti uuele muuseumile üle ka suurem osa Viljandi Kirjanduse Seltsi kolleksioonidest (Järv 1977, 107). Kirjanduse Seltsi nagu ka muude baltisaksa seltside tegevus Eestis lõppes 1939. aastal seoses baltisakslaste lahkumisega.

Ainsana baltisaksa kohalikest ajalooseltsidest jätkas edukalt tegevust kuni 1940. aastani Pärnu Muinasuurimise Selts, mis pidas ka muuseumi. 1922. aastast on säilinud selle muuseumi masinakirjas paljundatud juht (AI arhiivis). Sellest ilmneb, et muuseumi ekspositsioon paiknes kaheksas toas, millest ühe toa võttis enda alla *muinasaja osakond*. Kuid ka Pärnu muuseumi arheoloogiakogud ei suurenenud 1920.–1930. aastatel oluliselt.

1920.–1930. aastatel loodi ka uusi kohamuuseume (nt asutati 1929. aastal Läänemaa muuseum Haapsalus, 1937. aastal Rakvere muuseum ja Tallinna Linnamuuseum), kuid arheoloogilisi esemeid kogunes neisse tollal väga vähe. Anti ju kõik juhuleiud vastavalt 1925. aasta muinasvarade kaitse seadusele Tartu Ülikooli Arheoloogia Muuseumile. Ka ei töötanud 1920.–1930. aastatel kohamuuseumides arheolooge, kes kaevamisi oleksid võinud korraldada. Kohamuuseumide arheoloogiakogud täienesid sel perioodil vaid annetuste, aga ka kesk- ja uusaegsete leidudega, mis 1920.–1930. aastate eesti arheoloogidele veel vähe huvi pakkusid. Näiteks 1939. aastal korraldati Viljandi ordulinnusel kunsti-ajaloolase Armin Tuulse juhatusel väljakaevamised (Tvauri 2000), mille leiud jäid Viljandi muuseumi.

Nõukogude okupatsioon 1940–1941 ja Saksa okupatsioon 1941–1944

Nõukogude võim kuulutas 1940. aastal riigistatuks kõik seni seltsidele või sihtasutustele kuulunud muuseumid (Eramuuseumide riigistamise seadus 1940). Okupatsioonivõim nägi muuseumides nõukogude propaganda tööriista ja asus neis kiiresti ümberkorraldusi tegema. Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseumis võeti esimese tööna ette kogude inventuur ja nimestike koostamine üleandektide jaoks. Töö pidid tegema väljastpoolt värvatud inimesed, kohal seletusi andmas polnud enam ühtegi endist töötajat. 1941. aasta veebruaris jõuti töödega üld-

joontes lõpule ja märtsist EKÜ Muuseum likvideeriti (Kuldna 2002, 54–55). Muuseumi ajaloo-, etnograafia- ja arheoloogiakogud anti üle vastloodud Eesti NSV Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumile. Lisaks loodi vastavalt 1941. aasta algul vastu võetud Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusele kohamuuseumid ka Haapsalus, Petseris, Rakveres, Toris ja Võrus (Järv 1977, 141). Alanud sõja ja Saksa okupatsiooni tõttu ei jõudnud nende muuseumide tegevus alatagi.

1940/1941. õppeaastal korraldati Tartu Ülikooli õppetöö kiirustades NSV Liidu mallide järgi ümber. Arheoloogia Muuseum reorganiseeriti õppe-keskmuuseumiks, mis aga tegevuse sisu kuidagi ei muutnud. Kuigi alanud okupatsiooni ärevates oludes polnud võimalik teadustööd teha, jätkasid ülikooli arheoloogid 1941. aasta kevadel isegi välitöid. Nii välitööd kui töö Arheoloogia Muuseumis katkestas alles 1941. a juunis alanud Saksamaa kallaletung Nõukogude Liidule.

Saksa väed jõudsid Tartusse 1941. aasta juulis. Kuigi Tartu kesklinn oli lahingutes tublisti kannatada saanud, säilisid arheoloogiakogud tervena. Saksa okupatsioonivõimud kõrvaldasid ülikoolist H. Moora ja määrasid tema elukohaks Tallinna, kus ta sattus korraks tööle endise Provintsiaalmuuseumi põhjal loodud Ajaloomuuseumi direktori kohusetäitjaks. Arheoloogia Muuseum lahutati vormiliselt ülikoolist, kuid jäi oma endisse kohta ja jätkas R. Indreko juhatusel tööd. Muuseumis jätkasid tööd ka M. Schmiedehelm ja A. Vassar. Muuseum määrati olema ühtlasi Eesti Piirkondlik Esi- ja Varaajaloo amet (*Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte*). Samasugused asutused moodustati Riias Läti, Kaunases Leedu ja Minskis Valgevene jaoks. Riias moodustati kogu *Ostlandi* Esi- ja Varaajaloo amet (*Landesamt für Vor- und Frühgeschichte*), mis aga nähtavasti sisuliselt tegutseda ei jõudnudki (Selirand 1989, 197). Kuigi teadustöö tegemine sõjatingimustes oli tugevasti pärsitud, täienes Arheoloogia Muuseumi kogu isegi 1942. ja 1943. aastal nii juhuleidude kui ka ülikooli arheoloogide poolt tehtud väheste kaevamiste käigus saadud kaevamisleidudega.

1944. aastal, mil Saksamaa olukord rindeil pidevalt halvenes, kerkis päevakorda ülikooli Arheoloogia Muuseumi kogude ja arhiivi päästmine nii Saksamaale evakueerimise kui võimalike sõjapurustuste eest. Enamik kogudest pakiti ja veeti laiali mitmele poole maale, peamiselt tugevate keldritega vanadesse mõisahoonetesse. Taoline ettevaatusabinõu oli vägagi põhjendatud – 1944. aasta kevadsuvel tabas Arheoloogia

Kabineti tööruumi lennukipomm, mis läbis nii lae kui ka põranda, kuid jäi lõhkemata (Jaanits 1991, 22).

Nõukogude okupatsiooni periood

Tartu Ülikooli arheoloogiakogud Tartus 1944–1951

Sügisel 1944, kui rinne teist korda üle Eesti oli veerenud, asuti purustatud Tartus ülikooli ja selle allasutuste tegevust taastama. Pärast Aia 46 õppehoone põhjalikku remonti koliti 1945. aastal oma endisesse ruumidesse tagasi. Suurelt osalt kulus 1945. aasta sõjaajal laiali veetud kogude tagasitoomiseks, lahtipakkimiseks, mõnel pool kannatada saanud leidude identifitseerimiseks ja uuesti magasineerimiseks. Õnneks olid arheoloogiakogud elanud sõja üle vaid minimaalsete kaotustega. Enamik leide sai paigutada selleks ettenähtud keldriruumi, kuid neid jätkus ka tööruumidesse. Vaadeldaval perioodil täienesid ülikooli arheoloogiakogud peamiselt kabineti enda töötajate poolt korraldatud kaevamiste leidudega.

Eesti Rahva Muuseumi hoone Raadil oli sõjas hävinud, seetõttu avati esimene sõjajärgne esiajaloolane ekspositsioon 1947. aastal Ülikooli Arheoloogia Muuseumi ruumides. Näitus koosnes mõneteistkümnes vitriinis eksponeeritud esemetest ja nende kohal olevale seinapinnale paigutatud stendidest (vt foto). Väljas oli ka erivitriin kiviaegse luustikuga, millest kujunes näituse tõmbenumber (Lõugas 1991, 15).

Eesti suurim ja korrastatuim arheoloogiakollektsioon ei saanud aga enam kaua paikneda Tartus. Seoses Ajaloo Instituudi rajamisega 1947. aastal anti 1948. ja 1949. aasta jooksul sellele üle ka ülikooli Arheoloogia Kabineti kogud, arhiiv ja raamatukogu, mis esialgu paiknesid oma senises asukohas. Vastavalt sel puhul koostatud üleandmise-vastuvõtmise aktile kuulus arheoloogiakogusse tollal 51 412 säilikut (EAA 5331-1-82). 1950. aastal Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool likvideeriti ning Ajaloo Instituut viidi 1951. aastal Tallinna. Vanemuise tänava õppehoones paiknenud arheoloogianäitus suleti 1952. aastal.

Ajaloo Instituudi arheoloogiakogu

Ajaloo Instituudile antud arheoloogiakogud veeti 1952–1954 järkjärgult Tallinna ning paigutati Teaduste Akadeemia hoone Estonia pst 7 vestibüülidesse ja koridoridesse (Jaanits 1991, 33). Hoolimata

Arheoloogianäitus Aia (nüüd Vanemuise) tn õppehoones 1946. aastal. Foto AI arhiivist.

halbade säilitusoludest, jätkus arheoloogiakogude täienemine jõudsalt ka 1950.–1960. aastatel. 1950. aasta lõpus oli kogus 4034 peanumbrit leide, 1960. aasta lõpuks 4282 ja 1970. aasta lõpuks oli see arv juba 4551. Üksikleidude osas oli kasv varasemate aastakümnetega võrreldes hoopis suurem kui peanumbritest nähtub – kaevati ju 1950.–1960. aastatel põhjalikult näiteks Rõuge linnust ja asulat, Lõhavere linnust ning Otepää linnust, kust tuli päevavalgele väga palju leide.

Kuni 1958. aastani kuulusid kogud AI arheoloogia sektori ning kuni 1971. aastani arheoloogia ja etnograafia sektori juurde. Eraldi struktuuriüksus Ajaloo Instituudi arheoloogiakogude hooldamiseks – fondide sektor – loodi alles 1971. aastal. Fondide sektori põhiülesandeks oli museoloogiline töö: kogude korrastamine, kataloogimine, hooldamine ja säilitamine ning mitmesuguste laboratoorsete tööde (konserveerimine, radioaktiivse süsiniku analüüsid, metallograafilised tööd jm) arendamine. Sektori ülesandeks oli ka ajutiste näituste organiseerimine ja tingimuste loomine alalise arheoloogianäituse avamiseks instituudi kogude baasil. Vastloodud fondide sektori juhatajaks sai Jüri Selirand, kes töötas sellel ametikohal 1991. aastani.

1970. aastatel jätkus AI arheoloogiliste kogude kasv tõusvas tem-

pos. 1977. aasta lõpuks oli AI arheoloogilistes kogudes juba 4980 peanumbrit – üle 200 000 arheoloogilise leiu (Selirand 1977, 61). Kogude suurenemise põhjustas ka see, et lisaks teadaolevate muististe uurimisele hakkas 1960. ja 1970. aastatel tööle asunud noor arheoloogide põlvkond aktiivselt otsima maastikul uusi muistiseid, mistõttu lisaks kaevamis- ja juhuleidudele laekus arheoloogiakogudesse ka inspeksioonileide. Enim inspeksioonileide on 1960.–1970. aastatel AI kogusse toonud V. Lõugas.

Hoolimata fondide sektori loomisest, paiknesid Ajaloo Instituudi arheoloogiakogud endiselt kappides ja vitriinides Estonia pst tööruumides ja koridorides (vt foto). Uue nõuetekohase hoidla ehitamise vajaduse tõstatas H. Moora 1967. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastakoosolekul. Moora

tegi J. Selirannale ülesandeks selgitada välja lähteandmed vastavate ruumide projekteerimiseks (Selirand 1986, 13). Sellest alates saigi Selirannast Ajaloo Instituudi arheoloogiasektorite uue hoonetekompleksi ehitamise peamine eestvedaja. 1971. aastal valiti arheoloogiakeskuse väljaehitamiseks hoonetekompleks Rataskaevu (nüüd Rütli) tänaval, mis järgmisel aastal anti ametlikult Ajaloo Instituudile. Arheoloogiakeskuse

Ajaloo Instituudi tööruumid Tallinnas Estonia puiesteel.
Foto AI arhiivist.

ehitusprotsess kestis nõukogude süsteemile omaselt kaua – projekteerimistöid alustati pärast hoone vabastamist senise valdaja poolt 1974. aastal ja eskiisprojekt valmis 1975 (Selirand 1977, 64–65). Ehitustööd algasid 1981. aastal, esimene osa uuest arheoloogiakeskusest valmis järgmise aasta lõpuks, lõplikult valmis kogu hoonetekompleks 1984. aastal. Arheoloogiakeskuse hoonetekompleks paiknes mitmes vanas (osalt keskaegses) hoones, lisaks sellele ehitati juurde ka üks uus hoone ja hoidlablokk.

Uues hoones olid nii uurijate tööruumid, laboratooriumid, loengusaal kui ka ekspositsiooniruumid ja hoidlad arheoloogiliste kogude jaoks. Hoidlates oli ligi 5000 jooksvat meetrit liugriiuleid (vt foto), millest olemasoleva kogu paigutamiseks kulus 3300 m (Selirand 1986, 13). Siiski sai peatselt probleemiks nõukogudeaegse ehituse halb kvaliteet – hoidla katus jooksis läbi ja leidude säilitamiseks vajalikku mikrokliimat ei õnnestunud selles hoida. Kuigi uues arheoloogiakeskuses olid ekspositsiooniruumid, suudeti valmis saada ainult püsinäituse Eesti arheoloogia ajalugu ja Eesti kiviaega käsitlevad osad ning ekspo-

Ajaloo Instituudi uus hoidla Tallinnas Rütli tn hoonetekompleksis. Foto AI arhiivist.

sitsioon Eesti metalliaja ja metallide töötlemise kohta. Lisaks valmis 1984. aastal veel ajutine näitus *Eesti muinasaarded ja mündid*.

1986. aasta alguseks oli AI arheoloogiakogus 250 000 üksikeset ja numeratsioonis oli jõutud 5360 peanumbrini. Järgnevatel aastatel on kogud kasvanud lausa plahvatuslikult. Põhjuseks oli see, et hakati teostama suuremahulisi päästekaevamisi nii Eesti keskkaegsete linnade alal (Ajaloo Instituuti tulid eelkõige Tallinna leiud) kui ka maal ehitustele ette jäänud muinasasulakohtadel (nt Kuusalu, Olustvere, Lehinja, Uderna). 1990. aasta lõpuks oli kollektsioonis juba 5933 peanumbrit leide.

Lisaks arheoloogiakollektsioonile sai Ajaloo Instituudi hoida ka Eesti suurim mündikollektsioon, mis oli koostatud mitmest varasemast kollektsioonist. 1950. aastal anti ÕESI mündikogu Tallinnasse Eesti NSV TA Ajaloomuuseumisse, kus see oli koguhoidja Vilma Sõerdi hoole all 1961. aastani, mil see anti koos EKÜ Muuseumi mündikogu sõja üle elanud osa ja Ajaloomuuseumi aastatel 1946–1961 kogutud ja ostetud müntidega üle Ajaloo Instituuti. Põhjuseks oli see, et seni Eesti NSV Teaduste Akadeemia alluvuses tegutsenud Ajaloomuuseum viidi üle Kultuuriministeeriumi alluvusse, kuid eelkõige teadustöö seisukohalt olulised mündikogud sooviti hoida teadusasutuse juures. Ajaloomuuseumi jäid vaid pärast aastat 1710 vermitud mündid (Molvõgin 1994, 16). Sel viisil tekkinud 88 861 mündi ja 117 hõbeeseme suuruse kollektsiooni hoidjaks sai Arkadi Molvõgin (Molvõgin 1994, 17). Ka see kogu täienes jätkuvalt – 1977. aastal oli numismaatikakogus juba umbes 95 000 münti (Selirand 1977, 61).

Eesti Riikliku Ajaloomuuseumi arheoloogiakogud

1946. aastal moodustati endise EKÜ muuseumi kultuurilooliste ja arheoloogiakogude põhjal Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum. 1952. aastani paiknes see Toompeal endises EKÜ muuseumi majas, kust see 1952. aastal Pikale tänavale endisse Suurgildi hoonesse ümber koliti.

1950. ja 1960. aastatel muuseumi arheoloogiakogud praktiliselt ei täienenud. Eelkõige oli põhjuseks see, et muuseumis puudus arheoloog. Ajaloomuuseum elas sõjajärgsetel aastatel üle ka räige stalinliku puhastuse, mis puudutas nii töötajaid kui ka kollektsioone. Näiteks 1961. aastal anti Ajaloomuuseumi mündikogu see osa, mis pärines ajast enne 18. sajandit, üle Ajaloo Instituudile. Muuseumi allesjäänud

mündikogu oli teaduslikus mõttes täiesti väärtusetu. Ideoloogiline surve nõrgenemine võimaldas sisulise muuseumitöö juurde asuda alles 1960. aastatel.

1972. aastal asus muuseumisse tööle esimene arheoloog – Mati Mandel. Tema teaduslikud huvid on olnud seotud eelkõige Lääne-Eesti mandriosa uurimisega. Nii ongi Ajaloomuuseumi arheoloogiakogu alates 1972. aastast tublisti täienenud eelkõige Lääne-Eesti muinaskalmetest ja Lihula muinas- ja keskaegsest linnusest saadud arvukate leidudega. 1976. aastal asus Ajaloomuuseumi tööle numismaatik Ivar Leimus. 1974. ja 1982. aastal lisandusid muuseumisse väärtuslikud Maidla ja Kose viikingiaegsete müntide leiud. Tasapisi hakkas ka Ajaloomuuseumi numismaatikakollektsioon täienema.

Kohamuuseumide arheoloogiakogud Nõukogude perioodil

Kohalikud muuseumid loodi või taasloodi koduloomuuseumide nime all peatselt pärast sõja lõppu. 1945. aastal avati Pärnu Muuseum ja Tallinna Linnamuuseum, 1946. aastal järgnesid Läänemaa, Rakvere, Paide ja Viljandi, 1947. aastal Saaremaa Muuseum ning 1949. aastal Narva Muuseum. Siiski oli nende tegevus Stalini võimu perioodil tugevasti pärssitud nii materiaalsete vahendite ja väljaõppinud töötajate puudumise kui ka ideoloogilise surve tõttu. Näiteks muuseumide tööd koordineerima pidanud Kultuurhariduslike Asutiste Komitee muuseumide osakonna juhataja oli 1940. aastatel Venemaalt saabunud venelane, kes ei osanud isegi eesti keelt (Lõugas 1991, 17). Kohalike muuseumide eesmärgiks oli eelkõige nõukoguliku propaganda tegemine ja materjalide kogumine töölisliikumise, Suure Isamaasõja jms kohta. Nii polegi mingi ime, et kõik, mis kohalikes muuseumides 1940. ja 1950. aastatel lisaks kõrgemalt poolt tulnud korralduste elluviimisele teha jõuti, oli kogude hädapärane korrastamine ja kataloogimine (vt foto lk 84). Kohamuuseumide arheoloogiakogud täienesid vaadeldaval perioodil vaid väheste juhuleidudega.

1955. aastal loodi lisaks olemasolevatele Tartu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum (reorganiseeriti 1959. aastal Tartu Linnamuuseumiks), 1959. aastal Elva Rajoonidevaheline Koduloomuuseum ja Valga Koduloomuuseum ning 1966. aastal Võru Koduloomuuseum. Viimane Nõukogude perioodil loodud maakonnamuuseum oli 1988. aastal asutatud Harju Muuseum Keilas.

1950. aastatel hakati kohamuuseumidesse andma ka vastavas piirkonnas tehtud arheoloogiliste kaevamiste leiude. Esimene kord toimus see 1952. aastal, mil Viljandi lähedal paikneva Naanu linnuse kaevamisleiud jäeti Viljandi Koduloomuuseumisse. 1957. aastal anti Tartu Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi kogudesse TÜ õppejõu Vilma Trummali juhendamisel Tartu linnusel teostatud kaevamiste leiud ning Rakvere Rajoonidevahelisse Koduloomuuseumi talletati Toila kivi-kalme kaevamisleiud (juhatas AI teadustöötaja M. Schmiedehelm).

Muuseumides veel arheoloogide ei töötanud (erandiks oli vaid Henn Moora Viljandi muuseumis) ja arheoloogilisi kaevamisi korraldati peamiselt koostöös Ajaloo Instituudi arheoloogia sektoriga. Viljandi Koduloomuuseum uuris koos Ajaloo Instituudiga Siimusaare kivi- ja metalliaegset asulakohta (1961–1964) ja Tõrva Tantsumäe linnust (1965–1967). Henn Moora juhatusel uuriti 1969.–1970. aastal veel Vooru linnust. Valga Koduloomuuseumile anti 1958. aastal Koikkülas uuritud kesk- ja uusaegse külakalmistu leiud (kaevamisi juhatas A. Kustin Aist). Võru Rajoonidevaheline Koduloomuuseum korraldas koos Ajaloo Instituudiga arheoloogilisi kaevamisi kiviaja asulakohtadel Villas (1969) ja Kääpal (1974) ning Sadrametsa (1959) ja Põlgaste kalmel (1970–1973) jm, kust saadud leiud jäid Võru Koduloomuuseumisse. Saaremaa Koduloomuuseum korraldas oma esimesed suuremad arheo-

Viljandi Muuseumi keldrihoidla nr 1 1958. a.

loogilised kaevamised koostöös Ajaloo Instituudiga Liiva-Putla kalmetel 1963. aastal, järgnesid kaevamised Lümanda Punapea kalmistul (1966) jm. Soontagana muinaslinnuse 1965.–1971. aasta kaevamiste leiud said Pärnu muuseumi peanumbri, Aakre Kivivare asulakohta kaevamiste (1972–1973) ühe aasta leiud anti Valga muuseumisse. Tollal anti mõnikord ühe muistise ühe aasta kaevamisleiud Tallinna Ajaloo Instituuti, teise aasta omad aga kohaliku muuseumi kogudesse (nt Naanu linnus, Aakre Kivivare asulakoht, Tamula kiviaja asulakoht). Tekkis absurdne olukord, kus ühe eseme fragmendid sattusid erinevatesse kollektsioonidesse (nt tuleb seda ette Naanu linnuse leiukogus). Nõnda hakkasid ka kohamuuseumide arheoloogilised kogud 1960.–1970. aastatel tasapisi kasvama.

1962. aastal asus Tallinna Linnamuuseumi tööle esimene arheoloog Kaupo Deemant, kes aastatel 1970.–1984. juhatas kaevamisi Tallinna lähedal Proosa muinaskalmetel.

Kohamuuseumide arheoloogiliste kollektsioonide suurus hakkas plahvatuslikult kasvama 1980. aastatel, kui alustati suuremahulisi päästekaevamisi ehitusobjektidel keskaegsete linnade alal. Kõige rohkem on sel viisil suurenenud Tartu Linnamuuseumi ning Viljandi ja Pärnu muuseumide arheoloogiakogud.

Eesti Vabariik (1991. aastast alates)

Ajaloo Instituudi arheoloogiakogud

Ajaloo Instituudi jaoks on Eesti taasiseseisvumise järgset aega iseloomustanud muutused asutuse alluvussuhtes (üleminek Teaduste Akadeemia alluvusest Haridusministeeriumi alluvusse) ning rahastamise ebapiisavus ja ebakindlus tuleviku suhtes, mis kahjuks jätkub tänaseni.

Arheoloogiliste ja numismaatiliste kollektsioonide eest on siiski jätkuvalt kandnud hoolt AI fondide sektor, mille juhatajana on aastast 1991 töötanud Ülle Tamla. Jätkunud on ka arheoloogiakollektsioonide kiire kasv, millest suurima osa moodustavad arheoloogiliste päästekaevamiste käigus eelkõige Tallinnast päevavalgele tulnud leiud. Suurenenud on ka numismaatiline kollektsioon, mille hoidjana vahetas A. Molvõgini 2001. aastal välja Mauri Kiudsoo.

Kuigi 1980. aastatel kavandati Ajaloo Instituudi juurde ka Eesti arheoloogia püsinäitust, saadi ekspositsioonist valmis ainult osa, sellest

hoolimata, et vastavad ruumid ehitati välja ja oli olemas isegi näituse kujunduse projekt (Selirand 1986, 14). Alates Eesti taasiseseisvumisest 1991. aastate alguses on arheoloogilise püsinäituse lõplikku väljaehitamist Ajaloo Instituudis pärssinud rahaliste vahendite puudumine. 2004. aastal otsustas Ajaloo Instituut liituda koos Humanitaarinstituudi-nimelise erakõrgkooliga Tallinna Pedagoogikaülikooli põhjal loodava Tallinna Ülikooliga. Sellega seoses on osa algselt arheoloogia püsinäituse rajamiseks ehitatud ruumidest sisustatud Tallinna Pedagoogikaülikooli auditooriumideks, mis teeb veelgi komplitseeritumaks arheoloogia püsiekspositsiooni rajamise Ajaloo Instituudi ruumides.

Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti kogud

1990. aastate algul taastati arheoloogia õpetamine ja teadustöö ka Tartu Ülikoolis. Esimesed sammud selles suunas tehti aastatel 1990–1992, mil TÜ Eesti ajaloo kateedri alluvuses tegutses arheoloogia labor, kus pandi järjekordselt alus ka ülikooli arheoloogiakogule (Valk & Metsallik 1993). Esimene sissekanne kolleksiooni pearaamatusse on tehtud 11. aprillil 1991. Esialgu täienes see kogu Tartu ümbruskonnas tehtud inspeksioonireiside ja Lõuna-Eestis 1990. aastatel läbiviidud uuringute leidudega.

1993. aastal liideti labor taasavatud arheoloogia õppetooliga ning nimetati ajaloolist järjepidevust silmas pidades ümber arheoloogia kabinetiks. Kogude täienemine jätkus kiiresti. Aastatel 1991–1997 paiknes see väike kogu arheoloogia õppetooli ruumides (Lutsu t 6 korterelamu kahetoalises korteris). 1997. aastal koliti lõplikult valminud ülikooli õppehoonesse aadressil Lossi 3, kus on ka spetsiaalsed hoidla- ja laboriruumid. Kogu on pidevalt täienenud Tartu Ülikooli arheoloogide kaevamis- ja inspeksioonileidudega. Kuna ka arheoloogia õppetooli ja kabineti töötajate arv on kasvanud 12 inimeseni (2004. aasta lõpu seisuga), on ka leiukogu hakanud senisest jõudsamini kasvama.

Lisaks oma töötajate kogutud kolleksioonile deponeeris ÕES Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetti ka oma arheoloogiakogu (2513 peanumbrit), mis vahepeal oli hoiul Tallinnas Ajaloo Instituudi kogudes. Lisaks deponeeris Tartumaa Muuseum 1999. aastal arheoloogia kabinetti põhiosa oma arheoloogilistest esemetest (225 peanumbrit). Arheoloogia kabineti hoidlates säilitatakse ajutiselt ka osa Tartu Linnamuuseumi ja Viljandi Muuseumi arheoloogilistest kogudest.

Kohamuuseumide arheoloogiakogud

Arheoloogiaalane tegevus on alates Eesti taasiseseisvumisest pidevalt laienenud, seda ka kohamuuseumides. 1990. aastatest alates on mitmesse linna- või maakonnamuuseumi võetud tööle arheoloog. Hetkel on Tartu Linnamuuseumis tööl kaks, Pärnu Muuseumis ja Viljandi Muuseumis üks arheoloog. Eesti Ajaloomuuseumis on arheoloogiakogude alal tööl kaks arheoloog; lisaks on arheoloogi haridusega numismaatikakogu ning relvakogu hoidjad ja muuseumi direktor. Eesti Ajaloomuuseumis ja Tartu Linnamuuseumis on loodud arheoloogia osakond, Pärnu Muuseumis arheoloogia labor.

Lisaks seni tegutsenud muuseumidele avati 1997. aastal muuseum ka Põltsamaal, mille valduses on väike kogu Põltsamaa ordulinnusest saadud leide. Alates 1990. aastate algusest on paranenud mitme kohamuuseumi arheoloogiakogude hoiutingimused. Nii näiteks on valminud Viljandi Muuseumi juurdeehitus, milles paiknevad hoidlaruumid. Töörume on juurde saanud Saaremaa Muuseum ja Pärnu Muuseum. Täielikult uuendatud hoonetesse on kolinud Tartu Linnamuuseum, Valga Muuseum ja Hiiumaa Muuseum. Põhjalik remont on tehtud Tallinna Linnamuuseumis.

Eesti arheoloogiakogude suurus aastal 2004

Kuna erinevate kogude ja muuseumide arvepidamine ja numereerimise põhimõtted on erinevad (vt märkus 3) ning aegade jooksul korduvalt muutunud (ühe numbri all võib olla üks või mitu eset), on äärmiselt raske saada ülevaadet Eesti arheoloogiakogude täpsest suurusest. Vaid osa kollektsioonide puhul on see 2004. aasta lõpu seisuga täpselt teada.

2004. aasta lõpuks oli suurim arheoloogiakogu Tallinnas Ajaloo Instituudis, kus leidub materjali kõikjalt Eestist nii muinas-, kesk- kui ka uusajast. See on kahtlemata Eesti esinduslikem arheoloogiakogu. 2004. aasta lõpuks oli selles peanumbreid juba 6704⁵, mis kätkeb endas umbes 1 000 000 üksikleidu. Peale selle on Ajaloo Instituudi numismaatikakollektsioonis juba üle 100 000 mündi.

⁵ Kuna 2000. aastal tagastati Õpetatud Eesti Seltsile tema arheoloogiakogud (2513 peanumbrit), kuid kollektsiooni numeratsiooni muuta pole võimalik, on Ajaloo Instituudi arheoloogiakollektsiooni suurus tege-
likkuses 4191 peanumbrit.

Lisaks arheoloogilistele ja numismaatilistele kogudele säilitatakse Ajaloo Instituudi fondide sektoris ka arheoloogiliste kaevamiste käigus kogunenud suurt hulka inim- ja loomaluid. Luuainest hakati arheoloogilistel kaevamistel koguma 1930. aastatel, sellel ajal on kogutud ka AI luukogu vanimad osad. Kahjuks on see kogu aga süstematiseerimata ja puudub nimekiri seal säilitatavatest luuleidudest. Seetõttu pole võimalik esitada andmeid selles säilitatavate luude hulga kohta.

Tartu Ülikooli arheoloogiakogu sisaldab leide kogu Eestist ja erinevatest perioodidest, kokku 1363 peanumbrit. Eesti Ajaloomuuseumi arheoloogiakogu koosneb peamiselt Põhja- ja Lääne-Eesti muististest saadud leidudest. 2004. aasta lõpul oli selles 1021 peanumbrit leide (umbes 29 100 eset). Ajaloomuuseumi numismaatilise kolleksiooni hulgas leidub umbes 10 000 münti, mis on saadud arheoloogilisest kontekstist (aardeleid kuni 17. sajandini).

Kohamuuseumide suurimad arheoloogiakogud paiknevad Tartu Linnamuuseumis (kaugelt üle 100 000 üksikleiu), Viljandi Muuseumis (517 peanumbrit ehk 47 760 eset), Pärnu Muuseumis (2609 peanumbrit), Tallinna Linnamuuseumis (umbes 20 000 eset), Narva Muuseumis (51 peanumbri all 18 793 eset) ja Virumaa Muuseumis (150 peanumbrit umbes 10 000 esemega).

Mainitud muuseumide arheoloogiakogud koosnevad peamiselt Tartu, Viljandi, Pärnu, Rakvere ja Narva keskaegsete linnade ja linnuste kaevamistel saadud leidudest. Tallinna Linnamuuseumi arheoloogiakogu sisaldab peamiselt Tallinna linna ja selle lähiümbruse arheoloogilisi leide. Viljandi Muuseumis leidub lisaks ka mitme Viljandi maakonna muinaslinnuse ja kalme kaevamiste leide. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogudes on arvukalt kiviaja leide Pärnu jõe alamjooksult. Ka Narva Muuseumi arheoloogiakogust moodustavad suure osa Narva jõe alamjooksu kiviaja asulakohtadelt saadud kaevamisleid.

Arvestatava suurusega arheoloogiakogu on ka Saaremaa Muuseumis (4498 eset) ja Järvamaa Muuseumis (5042 eset). Väiksemad arheoloogilised kogud on Läänemaa Muuseumis (258 peanumbrit), Valga Muuseumis (3721 eset) ja Võrumaa Muuseumis (4338 säilikut 43 peanumbri all). Harjumaa Muuseumi umbes 800-esemeline arheoloogiakogu koosneb Keila keskaegse väikelinnuse kaevamisleidudest. Tartumaa Muuseumi 901 eset sisaldav, peamiselt juhuleidudest koosnev arheoloogiakogu on deponeeritud Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetti.

Arheoloogiliste leiukogude eksponeerimise probleem

Oluliseks probleemiks on, et Eestis puudub tänini ülevaatlik Eesti esiajalugu käsitlev arheoloogiline ekspositsioon. Kuigi see oli juba 1980. aastatel kavandatud Ajaloo Instituudi hoonesse, õnnestus sellest valmis saada vaid osa. Ka olemasolevat ekspositsiooni pole suudetud avalikkusele regulaarselt lahti hoida.

Õnneks on viimastel aastatel arheoloogia populariseerimise ning arheoloogianäituste korraldamise võtnud oma õlgadele peamiselt Ajaloo Instituudiga seotud arheoloogide poolt 2002. aastal asutatud MTÜ Arheoloogiakeskus. See ühing on korraldanud ajutisi arheoloogianäitusi eelkõige Tallinnas, aga ka Tartus ja Rakveres.

Eesti Ajaloomuuseumi ekspositsioonis on hetkel esiajaloole pühendatud proportsionaalselt küll suur osa, kuid kokkuvõttes on seda siiski liiga vähe. Tartu Ülikooli ülesannete hulka kuulub küll arheoloogia uurimine, õpetamine ja arheoloogiliste kogude kogumine ja hooldamine, kuid mitte nende eksponeerimine. Kuna seni pole Eesti Rahva Muuseumi kavandatavat uut hoonet isegi mitte ehitama hakatud, on teostamata ka plaan rajada esiajaloo ekspositsioon osana Eesti Rahva Muuseumi püsiekspositsioonist. Õnneks kuulub arheoloogiaalane ekspositsioon peaaegu kõigi suuremate kohamuuseumide püsiekspositsiooni koosseisu.

Kokkuvõte:

arheoloogiliste kollektsioonide areng ja hetkeseis Eestis

Eesti arheoloogilised kollektsioonid on kogunenud järjepidevalt. Kaotused Esimeses ja Teises maailmasõjas ning okupatsioonide tõttu on õnneks olnud tühised. Küll aga on aja jooksul toimunud institutsionaalseid ümberkorraldusi ja kogude jagamist ning kolimist Tartust Tallinna või Tallinnast Tartusse või kohamuuseumidest üle-eestilistesse kollektsioonidesse, mis enamasti on tingitud võimu ja riigikorra vahetusest.

Juba alates 1920. aastate algusest on Eesti suurimad arheoloogiakogud paiknenud kesksete arheoloogiaga tegelevate uurimisasutuste juures, milleks on olnud ja on Tartu Ülikool ja Ajaloo Instituut. Selline lahendus on taganud kollektsioonide hea kasutatavuse uurijate poolt, teisalt on see aga põhjustanud muinasteaduslike kogude ebapiisava

eksponeerituse. Muuseumide arheoloogiaalane kogumis- ja uurimistöö on enne 1990. aastaid olnud vähene.

Hetkel paikneb Eesti suurim ja esinduslikum, üle miljoni säiliku sisaldav arheoloogiakollektsioon Tallinnas Ajaloo Instituudis, mille juures on ka maa suurim ja väärtuslikem numismaatiline kollektsioon enam kui 100 000 mündiga. Suur kogu Eesti ala ja selle minevikku kattev esemekollektsioon on ka Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetis. Eesti Ajaloomuuseumi vana ja traditsioonidega arheoloogiakollektsioon Tallinnas on kogutud peamiselt Põhja- ja Lääne-Eestist. Suured või väiksemad arheoloogiakogud on ka maakonna- ja linnamuuseumides, koosnedes reeglina nende muuseumi tegevuspiirkonnast saadud kaevamis- ja juhuleidudest. Viimaste kasutamine ja korrashoid on neil juhtudel, kui muuseumis arheoloogi ei tööta, enamasti puudulik.

Töö arheoloogiliste leidude kogumisel ja kogude hooldamisel ning korrastamisel ei saa kunagi otsa. Kiiret lahendust vajavad paljud probleemid. Seoses kavadega liita Ajaloo Instituut loodava Tallinna Ülikooliga on jäänud ebamääraseks Instituudis säilitatava arheoloogiakollektsiooni tulevane staatus, kuuluvus ja rahastamine. Teadusasutuste (AI ja TÜ) juures paiknevate arheoloogiakollektsioonide staatus ja rahastamine on olnud probleemiks kogu taasiseseisvumisjärgsel ajal. Lootust selle probleemi lahendamiseks annab riikliku programmi "Humanitaarja loodusteaduslikud kogud" kinnitamine Vabariigi Valitsuse poolt 2003. aasta lõpul. Selle Haridus- ja Teadusministeeriumi poolt juhitava ja aastateks 2004–2005 planeeritud programmi põhieesmärgiks on tagada Eestis hallatavate humanitaar- ja loodusteaduslike kollektsioonide säilimine, korrastamine, arendamine ning kasutusvõimaluste kaasajastamine vastavalt rahvusvaheliselt tunnustatud standarditele, hõlbustamaks kogude kasutamist nii regionaalse kui ka globaalse tähendusega teadustöös ja hariduses, samuti koolijärgses kultuur- ja loodusharidustöös ning majandustegevuses. Ühtlasi kindlustatakse kogudele sobivad hoiutingimused ning ajakohastatakse kollektsioonide kasutamisevõimalusi.

Eesti arheoloogiakogusid puudutab ka Eesti Kultuuriministeeriumi poolt rahastatav Eesti kultuuriväärtuste infosüsteem (KVIS). Selle 1997. aastal käivitatud projekti eesmärk oli luua infosüsteem, mis võimaldaks anda põhjaliku ülevaate Eesti muuseumide kogudest. Projekti lõppeesmärk on luua Eesti kultuuriväärtuste andmepank, millele saaksid Interneti vahendusel juurde pääseda kõik huvilised. Seni aga puudub

ülevaade arheoloogiakogude täpsest säilikute hulgast. Korrastamist ja katalogiseerimist ootavad osteoloogilised kogud.

Jätkuvalt puudub Eestis korralik arheoloogiaalane püsinäitus. Tulevikus on vajalik sellise rajamine nii Eesti Ajaloomuuseumis Tallinnas kui ka planeeritavas Eesti Rahva Muuseumi uues hoones.

Allikad ja kirjandus

Bolz, M. 1914. Neolitische Steingeräte aus dem Pernau-Fellinische Kreise und dessen Umgebung. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Band 7. Pernau, I–CXVI.

Eramuuseumide riigistamise seadus. – Riigi Teataja 1940, 109, 1105.

Glück, E. 1906. Über neolitische Funde in der Pärnu und die Urbewohner der Pernau-gegend. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, 1903–1905. Band 4. Pernau, 259–318.

Hansen, G. v. 1875. Die Sammlungen inländischer Alterthümer und anderer auf die baltischen Provinzen bezüglich Gegenstände des estländischen Provinzial-Museums. Reval.

Haridus- ja sotsiaalministri juhtnöörid esiajalooliste vallasmuinasvarade inventeerimise ja alalhoidmise kohta. – Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja, 1933: 2, 20–21.

Haridus- ja sotsiaalministri juhtnöörid mündileidude inventeerimise ja alalhoidmise asjas. – Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja, 1935: 11, 135–136.

Hartmann, H. E. 1871. Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und des Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band VI, Heft 3 und 4. Dorpat.

Hausmann, R. 1898. Überblick über die Entwicklung der archäologischen Forschung in den Ostseeprovinzen während der letzten fünfzig Jahre. – Труды X Археологического съезда, II. Рига.

Hausmann, R. 1902. Livländische archäologische Funde in der Ferne. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde des Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1901. Riga, 125–145.

Hupel, A. W. 1781. Estnische Schmucksachen aus Gräbern in Rippoka und Euseküll in der Sammlung des Verfassers. – Nordische Miscellaneen, 3. Riga, 228–229.

Indreko, R. 1926. Die Rambachsche Sammlung. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, 1914–1925. Band 8. Pernau, 283–344.

Indreko, R. 1937. Mõtteid tuleviku töökava kohta muinasteaduse alal. – ERK, nr 5/6, 110–115.

Jaanits, L. 1991. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood. – Muinasaja Teadus, 1, 20–44.

Jaanits, L. 1995. Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. – Muinasaja Teadus, 3, 9–53.

Jordan, P. E. 1892. Geschichte der Ehstländischen literarischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892. Reval.

Järv, V. 1977. Inimene ja kodu. Kodu-uurimise ajalooost Eestis. Tallinn.

Kaalep, K. 2001. Eesti Rahva Muuseum Esimese maailmasõja aastail. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, XLV. Tartu, 11–36.

Kriiska, A. 1997. Pärnu muinasuurijad ja muinasteadus. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 1. Pärnu, 18–29.

Kuldna, V. 2002. Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (Provintsiaalmuuseum) 1842–1940. – *Mon Faible*'ist ajaloomuuseumiks. Töid Ajaloo Alalt, 4. Tallinn, 9–60.

Leinbock, F. 1934. Eesti Rahva Muuseum 1909–1934. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. IX–X, 1933/34, 1–48.

Leppik, L. 1999. Ewald Tobien – Vene Õiguse kaudu eestlaste ajaloo juurde. – Ajalooline Ajakiri, 2, 49–56.

Lõugas, V. 1991. Arheoloogid ja muinsuskaitse 1947–1950. – Muinasaja Teadus, 1, 10–19.

Molvõgin, A. 1994. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien, 10. Hamburg.

Moora, H. 1927. Muinasteaduslike kogude juht. – Eesti Rahva Muuseumi väljaanne, 27. Tartu.

Moora, H. 1930. Meie arkeoloogilise uurimise seniseid saavutisi ja lähemaid ülesandeid. – Ajalooline Ajakiri, 1/2, 36–42.

Moora, H. 1936. Muinas-Eesti näituse juht. Tallinn.

- Moora, H. 1938.** Muuseum. – Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu, 52–54.
- Põltsam, I. 1997.** Pärnu Muinasuurimise Selts. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 1. Pärnu, 10–17.
- Pesti, O. 1995.** Saaremaa muuseum 1920.–1930. aastail. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994. Kuressaare, 98–112.
- Püüa, E. 1995.** Saaremaa Uurimise Selts kui Saaremaa muuseumi rajaja. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994. Kuressaare, 91–97.
- Püüa, G. 2003.** Saaremaa Muuseumi arheoloogilise kogu kujunemine. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2001–2002. Kuressaare, 43–65.
- Schmiedehelm, M. 1932.** Aastaruanne. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1930, 223–224.
- Selirand, J. 1977.** Arheoloogia arengujooni Nõukogude Eestis. Tallinn.
- Selirand, J. 1986.** Muinasteadlaste uus kodu. – Horisont, 5, 13–15.
- Selirand, J. 1989.** Järjepidevusest eesti muinasteaduse kujunemisloos. – Teaduslugu ja nüüdisaeg: 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat (V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn, 191–199.
- Tallgren, A. M. 1923.** Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti muuseumi juht. Tartu
- Tallgren, A. M. 1924.** Führer durch das Museum des Archäologischen kabinets der Universität Dorpat. Dorpat.
- Tender, E. 1938a.** Numismaatika. – Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu, 45–46.
- Tender, E. 1938b.** Õpetatud Eesti Seltsi mündikabineti tegevusest. – Ajalooline Ajakiri, 1, 45–48.
- Tvauri, A. 2000.** Arheoloogilised kaevamised Viljandi linnuses 1939. aastal. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1999. Viljandi, 79–94.
- Valk, H. & Metsallik, R. 1993.** Ühest vaheetapist Tartu arheoloogia ajaloos. – Stilus, 4, 43–48.
- Vislapuu, A. 1998.** Väljakaevamiste komiteest Viljandi Muuseumini. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1997. Viljandi, 4–15.

THE FORMATION OF ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS IN ESTONIA AND THEIR CURRENT SITUATION

Andres Tvauri

Among the intellectuals of the Baltic countries, interest toward antiquities arose during the second half of the 18th century. As the first indication of this, private collectors of grave and stray finds, coins, paintings and drawings, documents and their copies appeared.

The formation of scientific societies in the Baltic provinces of the Russian Empire during the first half of the 19th century prepared consequences for the formation of museums as well as public and scientific archaeological collections. The first society of that kind, formed in the territory of present-day Estonia, namely in Tartu in 1838, was the Learned Estonian Society (*Õpetatud Eesti Selts, Gelehrte Estnische Gesellschaft*). The society established its own museum, which had formed a prominent archaeological collection by the eve of World War I. In the northern province of Estonia, the Society for Estonian Literature (*Eestimaa Kirjanduse Ühing, Estländische Literarische Gesellschaft*) was established in 1842. It shortly became the centre for archaeological activities in the province. In 1864, the Society formed the Museum of the Province of Estonia (*Eestimaa Provintsi almuuseum*) on the basis of its collections. Until the early 1920s, it was the best museum in Estonia, and it also owned remarkable archaeological and numismatic collections.

After Estonia became independent in 1918, the Chair of Archaeology was formed at the University of Tartu, as well as an investigational unit – the Centre of Archaeology. The latter formed the basis for the Museum of Archaeology, which also kept the collection of the Learned Estonian Society, and some smaller archaeological collections. During the 1920s and 1930s, the Museum of Archaeology at the University of Tartu acted as a central museum of this field in Estonia. The collections were supplemented with finds from the excavations carried out by the archaeologists of the university, and stray finds, which were declared state property with national heritage conservation act. The Museum of the Province of Estonia in Tallinn, and many local museums continued their activities, but they obtained only limited archaeological objects during these years.

World War II, and the beginning of the Soviet occupation in Estonia destroyed the former system of scientific research and museums. In 1940, the new authorities closed the Museum of the Province of Estonia, and some of its collections, including the archaeological one, were passed on to the newly formed Museum of History and Revolution of the Estonian S.S.R. After the German occupation in 1941–1944, a new organisation of scientific bodies and museums was enacted. The archaeological collections of the University

of Tartu were handed over to another newly formed institution – the Institute of History of the Academy of Sciences of the Estonian S.S.R., and the collections were moved to Tallinn. In 1950, the Chair and Centre of Archaeology at the University of Tartu were closed and the Institute of History remained the only centre of archaeological investigations in Estonia. The archaeological collections, now belonging to the Institute, went through a considerable growth, caused by excavations carried out by the Institute. The growth has been most rapid since the 1980s, when large-scale rescue excavations on building sites were started.

Since the 1950s, the finds from excavations carried out by the Institute of History were sometimes stored in the local museums, although such museums did not employ an archaeologist. The Museum of History (former Museum of the Province of Estonia) employed an archaeologist only in 1972. This resulted in a rapid growth of the archaeological collections of the museum, as it started its own excavations.

After Estonia regained its independence in 1991, the Chair and Centre of Archaeology at the University of Tartu have been restored. This has caused the rebirth of the archaeological collections of the university, a part of which is formed by the archaeological collections of the Learned Estonian Society, which were brought back from the Institute of History in Tallinn. The rapid growth of the collections of the Institute of History has continued. Large archaeological collections have formed at many local museums, their growth is mostly caused by the finds from rescue excavations at medieval towns. For this reason, some local museums (Tartu, Viljandi, Pärnu) employ an archaeologist.

The formation of the archaeological collections in Estonia has been undisrupted. The losses due to the both world wars and military occupations have luckily been downscale. Still, time has witnessed institutional reassignment and relocation from Tartu to Tallinn or vice versa or from the local museums to the nation-wide collections. The cause for such relocation has usually been a change in power or political system.

Already since the 1920s, the largest archaeological collections in Estonia have been stores by central units of investigation, such as the University of Tartu and the Institute of History. Such a solution has ensured a good accessibility of the collections to investigators on the one hand, but their inadequate exposition on the other hand. The collecting and investigational activities of local museums in the field of archaeology have been minimal before the 1990s.

An estimate for the total size of all the archaeological collections in Estonia is approximately 1.4 million items. The biggest and most prominent collection in Estonia is currently located by the Institute of History, its size exceeds 1 million items. By the same institution, the largest and most valuable nu-

mismatic collection with more than 100,000 coins has been formed. A large collection, covering the past of the whole territory of Estonia is located at the Centre of archaeology at the University of Tartu. The old-established archaeological collection at the Museum of History in Tallinn has mostly formed of finds from North and West Estonia. Large or smaller archaeological collections have usually formed by county and city museums, these usually consist of stray finds or finds from archaeological excavations at the area of operation of the museum.